

AMODIOAREN MARTIRRA (1900-1901), FOILETOI-NOBELA EZEZAGUNA

Xabier Altzibar Aretxabaleta

(Universidad del País Vasco/Euskal Herriko Unibertsitatea)

Abstract

In this article we present an old Basque newspaper serial. This serial was unknown to this day, despite having been published in 1900-1901, and it constitutes the only such work in Basque. We focus on four aspects of this newspaper serial about an eternal triangle that mixes history and fiction: the author and the original novel, its translation and its publication as a serial, the most important features of the genre and the novel itself, and its value and inadequacies as a piece of translated work. As a result, we know now that the serial Amodioaren martirra (“The Martyr of Love”) is an adaptation of a novel by Ernest Daudet, characterized by its monarchism and its counterrevolutionary ideology, and that the author tried to adapt the language typical of that genre to the Basque language.

Sarrera

Amodioaren martirra izenburu zuela, eta *Dolores, emaste bat berthutes bethea* azpi-izenburu, eleberri bat argitaratu zen euskaraz 1900-1901 urteetan, *Eskual-herria* kazetan.¹ Foiletoi (fr. *feuilleton*, gazt. *folletín*) erara, hau da, zatika, agerraldika edo emanaldika atera zen.² Eleberri aski luze hau euskal nobelaren sorrera garaikoa da: Daskonagerreren *Atheke gaitzeko oihartzunak* itzulpena (1870) baino 30 urte eta Agirrerren *Auñemendiko lorea* (1898) baino bi urte geroagokoa, azken hau baita lehen euskal eleberri originaltzat hartua, bere adiera osoan (bazterrean uzten ditugu luzeraz nahiz izaeraz nobelatatzat hartuak izateko kondizio guztiak betetzen ez dituztenak: *Piarrres Adame, Bein da betiko* eta zenbait kondaira).

Ez dakigu zenbatek irakurri zuten *Amodioaren martirra* duela mende bat eta gehiago, baina kontua da harrezkero haren aipamenik ez dela euskal bibliografietan.

¹ *Le Pays basque-Eskual-herria: journal républicain hebdomadaire* (1898-1914). Kazeta elebiduna, Lewy d'Abartiaguek (1866-1945) zuzendua. Baionan ateratzen zen. *Eskual-herria* izenez ezagunagoa da. Baionako Hiri Bibliotekan 1904 artekoa kontsulta daiteke; ia osorik, BnF-n (Paris). Ez bedi nahas *Euskal-Erria* Donostiako aldizkariarekin (1880-1918).

² *Feuilleton* kazeta baten beheko aldeari deitzen zitzaion, albiste eta iritzietatik marra batez bereizita agertzen zenari. 1836-1840an eleberriak nagusitu ziren toki horretaz (Queffélec 1989: 11-12). Hor zatika argitaratu ohi ziren nobelei deitzen zaie fr. *feuilleton-roman*, *roman-feuilleton*, eusk. *foiletoi-nobela*.

Egia esateko, hain huts ugarirekin argitaratu zen non nekez irakur baitzitekeen. Nolanahi ere, *Eskual-herria* kazetak frantses literaturako eleberri hau eskaini zuen euskaraz, jatorrizkoa argitaratu zenetik hogeitahamaika urtera. Horregatik guk, ehun urte eta gehiago biblioteketako zoko ilunean lo egon den nobela honen balioaz jabetuta, gure ondarekotzat hartu eta berreskuratzeko asmoz, testua berreraiki eta irakurgarri egin dugu, ahalaz deus aldatu gabe, argitaratzeko prest utziz.

Artikulu honetan, ikertu ditugun lau arlo azalduko ditugu laburki eta adibide gutxirekin, ezinbestean: 1. Egilea nor eta jatorrizko nobela zein den, itzultzaileari buruzko argitasun batzuekin. 2. *Amodioaren martirra* itzulpena ala moldapena den, moldatzaileak nola egokitu zuen jatorrizko nobela foiletai estilo eta tekniken arabera, eta nola argitaratu zuen kazetak. 3. Nobelaren argumentua, egitura, pertsonaiak eta lekuak, kontalariaren kontatzeko era, gaia eta ideologia, eta generoa. 4. Itzulpenak erakusten dituen hautuak, balioak eta eskasiak literatura eta hizkuntza aldetik.

Euskarazko adibideetan, dagokien atala erromatar zenbakiz adieraziko dugu, kazetaren agerraldi-zenbakia eta eguna jarri ordez. Frantsesezko adibideen orrialdeak *Dolorès* 1879ko edizioakoak dira. Aipamen edo adibideok egungo ortografian ematen ditugu, itzultzailearen euskara eta ahoskera errespetatuz eta hutsak zuzenduta.

1. Itzultzailea, egilea eta jatorrizko eleberria

1.1. *Eskual-herria* astekariak osorik argitaratu zuen *Amodioaren martirra*, 1900/03/17an hasi eta 1901/10/05ean bukatuz. Ez dakigu itzultzaileak astekarirako espreski itzuli ote zuen ala orduko itzulpena egina ote zegoen. Hamaikagarren emanalditik aitzina sinatuta agertzen da, lehenbizi D. Elissetche eta gero Delissetche, salbu lehen hamar emanaldietan, azkenekoan eta bitarteko batzuetan.

Nor zen D. Elissetche edo Delissetche delakoa, kazetak ez baitu haren berri ematen, argitalpenaren orrialdeetan behintzat? Elissetche, Elicetche, Delissetche grafiazko deitura, ugarria da Nafarroa Behereko hainbat herritan, baita Lapurdiko zenbaitetan, eta Hegoaldean Elizetxe ere bai, Baztanen eta inguruan. Eleberrian Baiona eta Ortzaze aipatzen dira, buhameen egon-leku gisa (I), baina hori sinatzaileak bere burutik erantsia da, duda gabe paraje horiek ezagutzen zituelako. Oraindik ez dugu zilatu nor zen Delissetche edo Elissetche hori, baina, nobela bat euskaraz itzultzeko, nor-bait ikasia izango zen.

1.2. Egilearen izenik ez du aipatzen kazetak. Ernest Daudet (1837-1921) da *Amodioaren martirra*ren egilea. Eta jatorrizko eleberria, *Le Roman d'une jeune fille* (1770-1794) (Paris: Charpentier, 1869; 376 or., in-18; 2. ediz., Paris: Charpentier, 1876, in 18, 3⁵ libera). 1879ko edizioan egileak izenburua aldatu zion: *Dolorès* (Paris, E. Plon et C., 1879, 274 or., in-16; hurren edizioa ere izenburu eta orrialde kopuru berarekin: Paris, E. Plon, Nourrit et C, 1885; beste edizio bat ere izan bide zuen argitaletxe berean, data gabe). Euskarazko azpi-izenburuak (*Dolores, emaste bat berthutes bethea*) 1879ko ediziotik edo hortik aurrerakoetatik mailegatua dirudi. *Amodioaren martirra* izenburua E. Daudeten beste obra batetik hartua da: *Un martyr d'amour* (Paris, E. Dentu, 1867?, 1878, 1883). *Le Roman (...)* eta *Dolorès*en aipatu edizioetan gutzietan testua berbera da, deus aldatu gabe, eta beraz obra bat eta bera

da, nahiz sareko informazio-iturri batzuetan bi balira bezala agertzen den.³ BnF-n eta sarean ere (BnF Gallica) kontsulta daitezke 1869 eta 1879ko edizioak.

Amodioaren martirra E. Daudeten edizio horietakoren batetik itzulia dela uste dugun arren, ezin dugu erabat baztertu itzultzaileak foiletoi erako edizioen batetik itzuli edo moldatu izana, edo antzerkirako egokitutakoren batetik, zeren Daudeten garaiko frantses idazleek arruntki beren nobelak foiletoi eran argitaratzen baitzituzten kazeta edo aldizkarietan, liburu gisa baino lehen. Oraingoz ezin dugu baztertu gaztelaniazko itzulpenen batetik moldatua izana ere.

Beraz, E. Daudetek bere mendean lauzbost aldiz gutxienez argitaratu zuen hizpide dugun obra, liburu gisa, eta, agian, beste zenbait aldiz foiletoi eran. Nobela ospetsua izan bide zen. Gaztelaniaz itzuli zuten (*Dolores*, 1886), baita ingelesez (*Which? Or, Between two women*, 1893).⁴ Baina E. Daudeten izenpean ageri den ingelesezko itzulpen honetan korapiloa guztiz desberdin askatuta ageri da, hau da, bukaera zoriontsuarekin, eta kapitulu bat gehituta (ik. 3.1.). E. Daudetek berak hala aldatu ote zuen nobelaren beste bertsioaren batean? Ingelesezko itzulpeneko bukaera baimendu ote zuen?

Ulegarria da *Eskual-herriak* edo itzultzaileak jatorrizko obraren izenburua aldatu izana, itzulpenetan ohikoa denez. Pentsa daiteke ere, egile jatorraren obran bi izenburu koherentziaz batuta (amodioaren martirra Dolores da), kazetak bere burua babestu nahiko zuela, agian. Baina zergatik kazetak ez zuen jarri ezta aipatu egilearen izena eta, ordez, bai ustezko itzultzailearena (alta, ez lehen 10 ataletan, ez azkenean, ez bitarteko lautan)? Zergatik aldatu zituen jatorrizko eleberriko pertsonaien izenak, ikusiko dugunez? Ez ote zen izango euskarazko itzulpena argitaratu zen urteetan egilea oraindik bizi eta beti idazten ari zelako, baimenik eskatu ez zitzaielako eta itzulpen eskubideak zor zitzaizkielako hari eta argitaratzaileari, batak eta besteak beren itzulpen eta berrargitalpen eskubideak, atzerrian bederen, aldarrikatzen baitzituzten 1879ko edizioan?

1.3. Louis-Marie Ernest Daudet (1837-1921) Alphonse Daudet (1840-1897) idazlearen anaia zaharra izan zen. Alphonse Daudet *Lettres de mon moulin* (1866), *Tartarin de Tarascon* (1872) eta hainbat obra ospetsuren egilea da. Daudet anaiak Nimes hirian sortuak ziren, nahiz gero, literato izan nahirik, Parisen jarri. Ernest anaia zaharrak biografia liburu batean kontatu zituen bi anaien ibilerak literatura arloan (*Mon frère et moi, souvenirs d'enfance et de jeunesse*, 1882). Alphonse semea eta Ernesten iloba, Léon Daudet (1867-1942), kazetari, polemista eta politikari ospetsua izan zen: monarkikoa eta aberkoia, antisemita eta antialeman, 1908an *l'Action Française* sortu zuen, Ch. Maurras eta besterekin batera, kazetaren idazleburu izanik. Familiako beste bi ere idazle izan ziren: Julia Daudet (1844-1940) eta Lucien Daudet (1878-1946).

Ernest Daudet kazetari politikoa eta nobela eta historia-liburuen egilea izan zen. Erregetiar eta bonapartistekiko harremani esker kargu ofizialak izan zituen II. Inperioan, baita Errepublikan *xuriaren* urteetan: Senatuan kabinete-buru (1865-1870) eta

³ Esaterako, Wikipedia-n, biographie.net-en eta *Dictionnaire biographique Imago Mundi*-n.

⁴ Gaztelaniaz: Madrid, Eduardo Mengíbar (arg.), 1886. Itzultzailea: J. D. Ingelesez: N. York: W. L. Allison Comp., 1893; copyright: T. B. Peterson & Brothers, 1887; Laura E. Kendall-ek itzulia. Ingelesezkoa, sarean irakurgai (Project Gutenberg).

kazeta ofizialen arduradun. 1870 ondoren, *Estafette* monarkikoaren eta *Petit Moniteur-en* (1887) idazleburu izan zen eta Errepublikaren kontrako jarrera hartu zuen bere idazlanetan.

Hamar bat nobela argitaratu zituen 1870 baino lehen eta hirurogei bat geroago. Haietako ugarik, bai eta aipatueneak, aldi hartako foiletoi-aleberrigile askorenek bezala, emazte izena dute izenburuko: *Madame Robernier* (1879), *Gisèle Rubens* (1887), *La Carmélite* (1883), *La Baronne Amalti* (1877). Beste eleberrri batzuk ere aipatuak dira: *Le Crime de Jean Malory* (1877) eta *Le Prince Pogoutzine* (1869). Historia obra ugari ere argitaratu zituen, dokumentazio lan handia eginda. Aipagarriena, *Histoire de l'émigration*, 1886an hasia.⁵ Idazle oso ugaria eta jario errazekoa izan zen, baita analitikoa ere. Haren obra argitaratu guztiak ez daude zehatz eta zuzen jasoak sarean.⁶ Arrakastatsua izan bide zen, haren nobela franko formatu herrikoi eta merkean (18koan) eta edizio merkeko bildumetan salgai baitziren.⁷

E. Daudetek *Le Roman d'une jeune fille (1770-1794)*, hori baita *Amodioaren martiraren* jatorrizko eleberria, II. Inperioko azken urtean publikatu zuen; beraz, boterean zela. Nobela horretako gertaerak eta parajeak egilearen sorterrikoak dira, parte bederen; aipatu biografia liburuan ere bere arbasoei Iraultza, Inperio eta erregeen garaietan gertatuak kontatzen ditu eta, hain zuzen, haien arrastoa ageri da hizpide dugun eleberrian. Eleberrigile eta ikerlari gisa, ongi ezagutzen zituen bere sorlekuko jende, bazter eta gertaera historikoak. Kontalariaren ikuspuntua eta ideologia ere egilearenak berarenak dira; arbasoengandik zetorkion erregetiar joera. A. Pontmartin (1811-1890), Avignon-eko kazetari eta kritikari legitimistak, E. Daudeten eleberrri horretako pertsonaiak, paraje xarmagarriak, bertute eta heroismo giroa goraiatu zituen (Pontmartin 1865-1881: 265-267).

2. Frantses eleberritik euskarazko foiletoira

2.1. *Eskual-herriaren* argitalpena itzulpen laburtua eta librea da, edo, zehatzago esanda, moldaera laburtua. Moldatzaileak jatorrizko nobela moztu zuen, zati handi bat kenduz: 274 orrialdetatik 80 bat, beraz nobelaren laurdena gutxienez. Izan ere, jatorrizkoaren 15 kapituluetatik hiru osoak ezabatu zituen (VI.a, VII.a eta X.a, ik. 9. oharra) eta beste kapitulu batzuetatik ere erditsua edo zati handia. Kendu zituen Iraultza garaiko Nimeseko eta batez ere Pariseko gertaeren kontak eta terrore-gi-

⁵ Hona Daudeten beste historia liburu batzuk: *Cardinal Consalvi* (1866), *L'Agonie de la Commune* (1874), *La France et les Bonaparte* (1874), *Le Ministère de M. de Martignac, sa vie politique et les dernières années de la Restauration monarchique* (1875) —azken hau ageriki monarkiaren aldekoa, Akademiak sariztatu zuena—, *Histoire de la Restauration* (1882), *La Terreur Blanche* (1878), *Histoire des conspirations royalistes du Midi sous la Révolution (1790-1793)* (1881).

⁶ Wikipedia entziklopedian eta biographie.net-en zerrendatuak ageri dira E. Daudet-en 67 eleberrri, 45 historia-liburu, 2 teatrolan, 3 oroimen liburu. Baina nobelen zerrenda nahasia da eta ez da zehatza, pare bat gutxienez falta dira: *Un martyr d'amour* (1867 (?), 1878, 1883) eta *Les Persécutées* (Plon et C. argitaletxeak zerrendan jarria, *Dolorès* edizioan, 1879).

⁷ *Dolorès* (1879) Plon et C. argitaletxe ospetsuaren bilduma merke batean saldu zen: «Bibliothèque de romans à 1 franc le volume». Edizio horretan E. Daudeten beste nobela batzuk ere, berriak, iragarri zituen argitaletxeak, *Ponson du Terrail*, *Xavier de Montépin* eta beste foiletoi-nobelagile ospetsuenekin batera.

roaren deskripzioa, halaber Robespierren agintepeko sistema judizialaren kritika, eta preso aristokraten azken egunen deskripzioa —haien fribolitate eta heroismoarekin— (1879: 231). Eduki ideologikodun beste zer batzuk ere kendu zituen: buhameen irudi itsusgarriak, ohoin eta putreak bezala beti sakeatzaile banden ondotik agertzen baitziren (1879: 104). Beraz, moldatzaileak kritika politiko-ideologikoa daukan parte handi bat ezabatu zuen, protagonista nagusien arteko amodio istorioa garrantzitsuagoa zelakoan. Eta bestalde, paisaia deskripzio franko laburtu zituen. Hartara, nobela irakurterrazagoa bihurtu nahi zuen, duda gabe. Hala ere, politika eta deskripzioen zamaz arintzean, istorioa erdi hankamotz utzi zuen, kendutako zati batzuk beharrezkoak baitziren (ik. 3.3.).

Baina, beste alde batetik, moldatzaileak, bere burutik ariz, aldatu edo gehitu zituen ideologia arloko xehetasun franko, errepublikanoen kontrakoak. Adib.: “Les paysans de Cévennes sont descendus sur la ville” (1879: 89) → “Cevenesetako ohoinak eta errepublikanoak jautsi dira hirirat” (XXIV). Moldatzailearen aldaketa batzuetan nabari da euskarazko bertsoiak erlijio kutsu handiagoa duela jatorrizkoak baino: “Dolores était une âme héroïque” (1879: 274, azken hitzak) → “Dolores saïndu handi bat zen” (LIII). Gehitu zituen ere buhameei buruzko argitasunak, haien etorrera Euskal Herrira (I) eta haien hizkuntza nahasia (“erdi español eta erdi eskuara”, II). Batzuetan jatorrizko testua bihurtu zuen, adib. Fouquier-Tinville akusatzailearen ordez (1879: 262) Robespierre ezarriz (XLIX).

E. Daudeten elebriaren izenburua eta pertsonaien izenak ere aldatu zituen moldatzaileak. Azpi-izenburua ezarri zion, esan dugunez.⁸ Pertsonaia guztien izenak aldatu zituen, Doloresena izan ezik; ez itxura, jatorrizko nobelakoan ordez euskal izen ohikoak edo sinbolikoak jarri baitzituen: Piarres, Salbador, Dominika (ik. 3.3.). Eta kendu zituen bigarren mailako beste pertsonaia batzuk (Florian zalduna, Beaufort andre markesa).

Itzulpena ez da askotan zehatza, ezta arretaz egina; itzultzaileak batzuetan testua hein bat aldatzen du, edo ez du jatorrizkoaren testua jarraitzen (ik. 4.2.). Jatorrizkoaren forma literarioa ere aldatzen du, kontaera elkarrizketa forman emanez, eta elkarrizketa, kontaera forman. Alta, beti frantsesezko testuaren mintzamolde erretrikoari ihes egiten dio, itzulingururik gabe mintzatuz.

2.2. Moldatzaileak E. Daudeten nobela foiletói estilora egokitu eta foiletói tekniken arabera atalkatu zuen. Agerpen erritmoa gehiegi luzatu zuen, agian: 53 agerraldi edo ataletan emana izan zen, urte eta erdian (foiletói nobelek arruntki 3-6 hilabeteko iraupena izaten zuten): azken aurreko kapitulua arte ia astero atara zen, baina 11 emanaldiren eskasean 3 hilabeteko etenaldia izan zuen, eta, azken bi emanaldiak falta zirela, berriz ere hilabete batekoa. Etenaldien zergatia ez dugu ezagutzen (itzulpena bukatu gabe ote zegoen?).

Foiletói-idazkeraren lege nagusia irakurlearen gogoia atxikitzea baita, emanaldi bakoitzaren bukaeran suspentsea edo ustekabea gertatzeko moduan antolatu zuen testua, eta ez jatorrizko nobelaren erritmoaren arabera, nahiz horretarako nobelako elkarrizketa batzuk moztu behar izan zituen, edo eszena bat edo beste amaitu gabe

⁸ Bigarren azpi-izenburu bat ere jarri zioten, *Buhamuac*, beti beste idazpuru bien ondotik ageri dena; berez lehen kapituluaren izenburua zen, baina oharkabea, emanaldi guzietan gelditu zen azpi-izenburu gisa.

utzi. Eta berdin hurren kapitulua ustekabeokarekin abiarazten du. Ondorioz, beti ez datoz bat jatorrizko eleberriko kapituluaren bukaera eta dagokion euskarazko atalarena, ezta foiletoiko parte baten amaiera eta atalarena. Nolanahi ere, ez dago diferentzia larririk jatorrizko eleberraren testutik euskarazko moldaerara.

2.3. *Eskual-herriaren* argitalpena moldiztegiko hutsez bete da, eta, puntuazioari eta ortotipografiari dagokienez, arretarik gabe egina. Moldatzaileak edo inprimategiko langileek ez zituzten zuzen jaso toki- eta pertsona-izen batzuk: Vaucuelas, Bancaire, Concorvita → Vauquelas, Beaucaire, Corcovita (forma zuzenak). Elkarriketak jarraian eman zituzten (solaskide bakoitzaren jardunaren hasiera-bukaeren markarik gabe), tarreak aurreztu beharrez. Nobelaren egitura ukitzen duten hutsak ageri dira (parte batzuen izenburuak errepikatuak edo nahastuak daude, ik. 3.2.), baita hizkuntzazkoak (ik. 4.2.); zalu eta arin itzulia izan zelako seinale. Ondorioz, testua lerroalde askotan ez da ulergarria. Ordea, XLIII. ataletik (1901/05/18ko agerralditik) aitzina, hiru hilabeteko geldialdiaren ondoren, irar-huts gutxiago ageri da, testua artatuagoa da, eta, ortografia, hein bat modernoagoa (*ç*, *qu* kenduak dira eta haien ordez leku, hitz eta forma zenbaitetan *z-*, *-z-* / *-c-*, *-k-* eta *-g-* erabiliak).

3. Argumentua, egitura, pertsonaiak eta tokiak, kontalaria eta ikuspuntua, gaiak eta ideologia, generoa

3.1. 1770 martxoan Dominika, iheska, bere haur sortu berria besoetan, Chamondrineko jauregira heltzen da; hil aitzin, galde egiten die jauregikoei haurra Dolores deitarazteko, altxatzeko eta hartarik emazte on bat egiteko. Dolores jauregian hazia da, Piarres sehiak artaturik, eta giristinoki hezia, markesen seme Salbadorrekin batera. Doloresek eta Salbadorrek elkar maite dute anai-arrebak bezala.

Salbador, 18 urterekin, gortera doa. Jakiten du Dolores ez dela haren arreba, eta Doloresek ere bai. Lau urteren buruan, jauregira itzultzen delarik, Salbador Doloresez maitemindua, harekin ezkondu nahi du, baina aita markesak bere semearentzat leinua jasoko zuen andere nobleren batekin ezkon zedin nahi baitzuen, Doloresek, Salbadorri erantzuna emateko epea luzatu egiten dio, eta artean, aita markesak, aukera ona du bere xedea betetzeko, zeren haren adiskide Mirandol kondeak bere ondasunak eta alaba aita markesari gomendatzen baitizkio. Kondearen alaba, Eusebia, jauregira dator eta Doloresen lagun egiten da. Eusebia Salbadorrez maitemintzen da eta Doloresek karmelitetara joatea erabakitzen du, harik eta Salbador eta Eusebia ezkondu artio. Baina errepublikanoek eta ohoinek markesa hiltzen dute eta gaztelua erretzen. Hil aitzin, markesak Salbadorri juramentu eginarazten dio Eusebiarekin ezkonduko dela.

Salbador eta Eusebia Londresen aterbeturik egoten dira bizpahiru urtez. Eusebia adiskide batzuen etxean utzirik, Salbador Parisera itzultzen da Maria Antonieta erregina libratzeko xedetan, Eusebiari hitzemanaz harekin ezkonduko dela bere mandatua egin ondoan. Baina Eusebiak jakiten du ekintzaile horiek atxilotuak direla eta Londresetik Parisera joaten da Salbadorren bila. Bitartean, Dolores Piarresekin Parisera heltzen da, eta Vauquelas errepublikano buruzagiaren etxean jartzen dira bizitzen. Gau batez, Salbador, iheska dabilela, Dolores dagoen etxean sartzen da ustekabean, baina etxeko jaun errepublikanoak salatuta, Salbador eta Dolores presondegira eramank dira.

Lau urteren buruan berriz elkarrekin direlarik, Salbadorrek amodioz errekeritzen du Dolores baina honek Eusebiaren berri galdetzen dio Salbadorri. Bata bestetik bereizten dituzte kartzela banatan ezarriz, eta Dolores dagoen ganberara emazte bat ekartzen dute, Vendéetik: Eusebia hain zuzen. Doloresek jakiten du Eusebia Salbadorren bila etorri dela, eta Salbadorrek Eusebiarekin ezkontzeko promesa egina zuela. Doloresek lasaitzen du Eusebia, esanez, gezurrez, Salbadorren indiferentzia haren alderako amodioa zela, bizirik irteten badira hura (Dolores) atzerriko komentu batera joango dela; eta Salbadorri bere hitza betetzeko eskatzen dio. Berriz biltzen dira kartzela berean Eusebia, Salbador eta Dolores. Piarresek plan bat zuen prestatua Salbador eta Dolores libratzeko eta Versailles inguruan gordeleku batean elkarrekin trankil bizitzeko, baina Doloresek esaten dio Salbadorri Eusebiarekin joan da dila. Salbadorrek ezetz. Robespierrek akusatuen artean Eusebiaren izena irakurririk, eta hau han ez egonik, Doloresek Eusebiaren kontrako akusazio-agiria jasotzen du, eta gero Salbadorrez despeditzen da. Hurrengo egunean tribunalaren aitzinean presentatzen da eta kondenatua da. Berriz Salbadorrekin eztabaida bizia izan ondoren, adiskideak kontsolatzen ditu eta konfesatzen da. Piarresi manatzen dio Salbadorri eta Eusebiari ez esateko Eusebiaren ordezkirik ez sakrifikatzen dela. Dolores bakarrik ez uzteko, harekin batera hiltzea erabakitzen du Piarresek. Doloresek 22 urte zituen.

Salbador eta Eusebia, salbokonduko baliatu eta Versailles inguruko gordelekura joan ziren. Eusebiaren amodioa hazi eta garbitu egin zen, Doloresen oroitzapena biziagotu ahala; orduan sakrifizio handi bat egiteko gai zen eta Salbadorri libere osoa uzten zion. Ezkondu eta Ingalaterrara joan ziren, eta geroxeago Luisianara, Eusebiak ondasunak baitzituen han. Handik hamar urtera berriz itzuli ziren Frantziara; orduko bazituzten bi haur, eta biziki zoriontsu ziren. Salbadorrek berriz eraiki zuen bere sorlekuko jauregi erreka eta mendearen hondarrean han egin zuten senar-emazteek beren egoitza. 1819an Parisen zela, Salbadorrek jakiten du Eusebiaren ordezkirik hil zela Dolores. Neguko gau luzeetan bere haurrei gaztetasuneko istorioa kontatzen, esaten zien: “Zuen izeba Dolores saindu handi bat zen”.

Esan dugu ingelesezko itzulpenen bukaera arras desberdina dela (ik. 1.2.). Izan ere, Bridoul-ek (Martinek) Robespierrekin tratua eginik, Dolores eta Coursegol (Piarres) errugabe jotzen dituzte, gero biak Philippe (Salbador) eta Antoinette Mirandolekin (Eusebia) elkartzeko dira, eta honek, Doloresen etsenplua hartuta, berekoi izateari utzi eta Philipperekin ezkontzeari uko egin ondoren, Philippe eta Dolores ezkondu egiten dira eta Coursegol aberasten. Izan ere, bukaera zoriontsuko nobelak geroagoko nobela sentimentalean ohikoak dira.

3.2. *Amodioaren martirra* 53 emanaldi edo ataletan agertu zen. Atal edo episodio horiek parte edo kapituluetan multzokatuak dira. Ohartarazi behar da VIII. kapitulutik aitzina izenburuak errepikatzen edo nahasten direla. Guk 12 kapitulu bereizi ditugu eta hala ezarri gure edizioan, bakoitza bere izenburuarekin. Beraz, jatorrizko eleberriko 15 kapituluak 12ra ekarri zituen moldatzaileak (ik. 2.1.).⁹

⁹ Hona jatorrizkoaren 15 kapituluak: I, Les Bohémiens; II, Le château de Chamondrin; III, L'enfance de Dolorès; IV, Le chapitre des amours; V, Où l'histoire se mêle au roman; VI, Paris en 1792; VII, Le citoyen Jean Vauquelas; VIII, Un épisode de l'émigration; IX Le rideau qui tremble; X, Les exploits de Coursegol; XI, La Conciergerie; XII, Antoinette de Mirandol; XIII, Les combats de l'amour; XIV, Le coup de foudre; XV, Le dernier adieu.

Lehen hiru parteek egoera zoriontsua kontatzen dute: Doloresen jatorria (“Buhamuak”) eta haurtzaroa (“Chamondrineko jauregia”, “Doloresen haurtasuna”). Ondorengo bederatziek, korapiloa: amodioaren piztea eta lehen gatazka (“Amodioen kapituluak”), Frantziako Iraultzak protagonistei eragindako harat-honatak, presondegian bukatzeraino (“Historia nahasten da berriari”, “Desertorrak”, “Erridau bat hihitzen da”), protagonisten arteko amodio-gatazka Doloresek Eusebiaren onetan bere burua sakrifikatu arte (“Presondegia”, “Eusebia de Mirandol”, “Amodioaren gerla”, “Argia”, “Adio”). Azken parte honek Doloresen eta Piarresen gillotinatzea kontatzen du, eta partearen azken atalak Salbadarren eta Eusebiaren bizi berria, eta nola Dolores gogoratzen duten; hau da, korapiloaren askatzea.

3.3. Amodiozko triangelu honetako protagonista nagusia Dolores da, martiri gaztea, eta harekin batera Salbador. Hirugarren protagonista, Eusebia, pasiboagoa da: nobleziako neskato gaztea, bihotz onekoa eta maitekorra, xaloa, bihotz hauskorrekia. Bigarren mailako pertsonaiak ugariak dira: Chamondrineko markesa; Piarres herritarra, jauregian hazia, Dolores eta Salbadarren babesle eta laguntzailea, Doloresi “amodio paternala” ziona (XXII). Mailaz apalagoak dira: Mariana, markesaren emaztea, herritar jatorri apalekoa; Martin, Piarresen lagun, babesle eta laguntzailea, errepublikano itxurak egitera behartua; Vauquelas, errepublikano buruzagia eta negozio gizona; eta, euskarazko moldaeran —ez jatorrizko frantsesezkoan—, Robespierre bera, gizon hitsa, gizakien bizitzaren jaun eta jabea, inozenteak gillotinara igortzailea.

Esan behar da bigarren mailako pertsonaia batzuek duten rola ez dela behar bezainbeste agertzen euskarazko moldapenean. Adib., Piarres eta Martinen arteko elkar-laguntza isilak, eta Martinek Vauquelasin eginiko xantaiak eusten diote Salbadarren esperantzari (Doloresekin ezkontzea), eta jatorrizko eleberrian garrantzitsuak dira pertsonaia horiek, baina euskarazko moldapenean elkarren arteko joko horren berririk ez da ia agertzen. Jatorrizko eleberrian Bridoul-ek (Martinek) Coursegol-en (Piarresen) lekua eta rola hartzen du, Salbador eta Eusebia lagunduz Dolores hiltzean (1879: 266); euskarazko moldapenean Martin hori ez da ageri une horretan.

Garaia eleberriaren jatorrizko izenburuan jarritako datak adierazten du: 1770-1794. Frantses Iraultzaren aitzineko eta ondoko jazoeretan kokatua dago; salbu azken atala, hau Napoleonen eta monarkia berrezarriaren garaian. Lehen bost kapituluak Frantzia hegoaldeko Nimes inguruan gertatzen dira: Remoulins hiri txikian, Gardon uhaitzaren ondoan, hor omen zegoen Chamondrin jauregia ere, Languedoc eta Probentzako zaharrenetakoa (1879: 21); Arlès, hango karmelitetan sartu baitzen Dolores; Avignon, Montpellier, Beaucaire, Cévennes, etab. Gertaera eta paraje kontrastak: xarmagarriak hasieran, lazgarriak gero. Hor sortu eta hazi baitziren protagonistak Iraultza baino lehenagoko denbora zoriontsuetan, hor gertatu ere izugarrizko borrokak Iraultza ondoan.

Ondorengo zazpi kapituluak Iraultza ondoko Parisen, Konserjeriako eta Madeloneteko presondegi ospetsuetan kokatzen dira, Iraultza gertalekutat daukaten eleberri ugaritan ohi bezala. Baita Londresen, erbesteratuen hiriburuan, Salbador eta Eusebia han babestu ziren aldietan (7. eta azken kapit.).

Lekuak bezala, pertsonaia eta pertsona- eta toki-izen batzuk topikoak eta sinbolikoak dirateke. Topikoak Dolores eta Dominika, buhame jatorriko emakume

pertsonaiak. Dolores izeneko literaturalanak ez dira gutxi frantsesez ere (Bouilhet, d'Ennery, etab.) eta Dominika buhameen erregina da Barbier-en *Antxitxarburuko buhamiak 1905ean* istorioan (*Gure Herria*, 1931). Dolores eta Salbador izenak simbolikoak ere badira. Dolores (gazt. 'minak') emakume sufrituaren eredia da; Salbadorri izena berriaz ezarri zioten, Chamondrindarren leinua salbatuko eta altxatuko zuelakoan (VII).

3.4. Kontalaria orojakilea da: geroaz ohartarazten du, geroa iragartzen du; adib., Doloresen martiri rola Iraultzako gertakarietan (XIII). Pertsonaien jokaera argitzen du eta epaitzen ere bai; esaterako, fideltasunaren balioa aipatuz, ez du onesten Salbadorren jokaera, Eusebiari eginiko promesak ahantzi zituelako (XXXVI). Bere ideiak eta sentimenduak agertzen ditu. Bere informazioaren arabera eta bere ikuspegi ideologikotik begiratuta kontatzen du. Irakurleekin komunikatzen da; haien galderi aurreratu eta erantzun nahi die (XXXVI), foiletoietako kontateknikak baitira. Pertsonaia "onen" larruan sartzen da, baita irakurleenean. Batzuetan herriko jende xehearren larrutik eta ikuspuntutik kontatzen du.

Bestelako kontatze era aldarrikatu zuten errealistek eta naturalistek. Zolak nobelagile naturalistek pertsonaien larruan sartu gabe eta haiek epaitu gabe kontatu behar zutela zioen (1881: 128-129). Hari jarraituz, Pardo Bazánek idatzi zuen naturalista eta errealista modernoek Flaubert imitatzen dutela, kontaera inpersonala eginez, eta ez dutela sentimendurik agertzen, ez kontakizuna digresio edo arrazoiketa bidez eteten, Daudetek izan ezik (Pardo Bazán 1883).

3.5. *Amodioaren martirraren* gaia Salbador eta Doloresen arteko amodio gatazkatsua eta ezinezkoa da. Doloresek uko egiten dio Salbadorren amodioari aitaorde markesari zion fideltasunagatik, baita Eusebiaren alderako adiskidantza, karitatea eta urrikalmenagatik:

ez tzuen urostatuna nahi aita bezala maite zuen hari errespetua galdurik: ez eta ere Eusebiaren bihotz ezta penaturik. (XXXIX)

Eusebiaren onetan jokatu, Doloresek uste du egunen batez Salbadorrek Eusebia maiteko duela. Doloresen jokabideak —barne-gatazkaz betea, maitaleak ikusten eta amodioz errekeritzen duen bakoitzean— haren bertute gizagaindikoak agertarazten ditu:

garbitasuna ['kastitatea'], sakrifizioa, bere buruari egiten zuen kasu gutia, ezin erranezko kuraiak, phasatu baitziuzten jendearen indarrak. (XIII)

Doloresek bere burua sakrifikatzen du, etsi onez:

(Salbadorri) —Hiltzen niz Jainkoak manatu dautalaketz. Erresinatzen niz. Eta erresinazione hori ene kuraia ttipiaren proba balin bada, nahi nuke etsenplu horrek hire arima azkar dezan. (L)

Kristau bertuteak dira Doloresenak. Buhame jatorrikoa eta oso ederra zen, baina gazteluan jasotako hezkuntza eta irakaspeni esker "arima, gorphutza bezain ederra zuen" (XIII). Kristau amodio idealistaren sinboloa da, eta pertsonaia erromantikoa. Salbador ere idealista eta erromantikoa da, noblea izanik ere amodioa gizarte-klaseen interesen ginetik ezartzen duelako, baita bizia arriskatzen erreginaren alde. Doloresi

dion amodioa ia esperantzarik gabea da; aitak bere interesengatik sakrifikatu duela uste du.

(Salbador) —Eta zer egiten dautate ene loriak, izenak eta ene aitaren nahiak! Deus ez zaut interesatzen —zion bizitasunekin Salbadorrek—. Sorthu niz hokolostetan ofreitua izaiteko ez deuskeria batzuentzat? (XXI)

Baina Salbador errealistagoa bihurtuko da. Gainerako pertsonaia nagusiak ere kristau erlijioan heziak eta politikan lege zaharrekoak dira (markesa, Eusebia, Piarres...). Gatazka dago legezaharreko balioen (Jainkoa, erregea, etxea, izena, ohorea, fortuna, leialtasuna) eta legeberrikoen artean (libertatea eta berdintasuna —amodio kontuan ere—, lana, aberria). Gatazka horretan beti legezaharreko balioak nagusi geldituko dira, eta horrek eragotziko du, parte bederen, Salbador eta Doloresen arteko amodioa. Salbadorrek, bere hitza ez betetzeko, historiaren aldakuntzek (nobleziaren eta Chamondrineko gazteluaren suntsipena) eta egoera berriak ekarritako askatasuna argudiatzen du, baina arrazoi horiek ez dute Dolores den gutienik aldentzen bere aitaordeari dion leialtasunetik. Eta Salbador, Doloresen amodioa erdietsi ezinean, egoerari jarriko zaio, Dolores hil eta gero Eusebiarekin ezkonduz.

Hona beraz amodiozko triangulu bat, Frantziako Iraultza eta Terrore garaian kokatua. Salbador eta Doloresen arteko amodioa dramatiko da; istorioa historiaren fikzioak bihurtzen du tragiko. Bien arteko amodio ezinezkoa da, balioen hierarkian fideltasuna amodioaren gaineratik ezarria baitago, halaber noblekideen arteko interes eta harremanak herritarrekiko gaineratik. Hona kristau idealismoa eta aristokraziaren “errealismoa” elkarrekin ezkondurik. Ikuspegi hau sendotzen du ere herriarren eta aristokraten arteko harreman onak eta burges eta errepublikanoen kritikak. Herritarrak (Dolores, Piarres, Martin) nobleak bezain estimagarriak dira (XXII); gainera, erlijioaren ikuspegitik begiratuta, bertutetsuagoak, eta, haien artean, emakumeak bertutetsuenak. Ordea, errepublikanoei buruzko ikuspegia ezin hitsagoa da, pertsonaia farregarriak dira: Vauquelas, burges lukurrerua; Robespierre, munstro odolgosea (XLV). Hala bada, Dolores, Madalen Larralde bezala, Iraultzak, fikzioz edo manipulazioz, martiri eginiko neska gazteen lerroan kokatzen da. Ohargarri da *Amodioaren martirra* kazeta errepublikano batek publikatu zuela.¹⁰

Beraz, nobela hau moralista da, garaiari dagokionez (ik. 3.6.2.), kritika historikopolitiko eta soziala daukana. Historiaren ikuspegi hein bat ezkorra adierazten du (bukaera zorigaiztokoa, bertutea eta sufrimendua hemen behean eta garaitia beste munduan), nahiz etorkizunari atea erdi zabalik uzten dion: “geroa ez baita gaixtoentzat, eta ez superbioentzat” (LI), fr. “l’avenir n’est pas aux violents et aux audacieux” (1879: 267). (Ohar bedi erlijioaren ukitua euskarazko moldaeran). Beste ideia batzuk ere agertzen dira nobelan, erromantizismoaren eraginez: jatorriaren garrantzia eta harekiko interesa; amodioaren ikastea edo inimizazioa; bizia eta bizidunak, naturaren imitazio; natura, sendimenduen kokaleku (XV); irakaspenak “naturalezaren handitasuna neurtzeko sua” pizten du (IX), hots, zientzia, erlijioaren ikuspegitik begiratuta.

¹⁰ 1909an *Le Pays basque-Eskual-herriak* artikulua publikatu zuen, J. Daudé delako batek sinatua, Robespierre defendituz erregetiarren kontrako jokabideagatik, baita *Patrie Française*-ko Daudet (Léon) eta gisakoen maisukeria gaitzetsiz (102, 1909/02/21). Parisen Robespierreri egitekoa zen oroitarrirako harpidetzan ere parte hartu zuen kazetak.

3.6. *Amodioaren martirra* foiletoi-nobelaren barruan kokatuz, lau puntu azalduko ditugu laburki: generoaren sorrera eta garapena; genero ezaugarriak eta jasotako eraginak; azpigeneroa edo mota; eta foiletoi-nobelari buruzko jokabidea aldi hartako euskal kazetetan.

3.6.1. Nobela (fr. eta eusk. herrikoian *roman*; hau da, nobela luzea) literatura genero nagusi bilakatu zen foiletoiari esker. 1836an agertu zen foiletoi-nobela, Frantziar, uztailleko Monarkiaren (1830-1848) hasieran, kazeta gehienak foiletoi-nobelak publikatzen hasi baitziren, prezio merkeagoan, ale-, irakurle- eta diru-sarreraren kopurua gehitzeko (Queffélec 1989: 3-8). Balzac hartzen da foiletoi-nobelaren aita-tzat (*La vieille fille*, 1836, *La Presse* kazetan argitaratua; izenburu horren oihartzuna dakarkigu E. Daudeten nobelaren 1869ko edizioak), gero Suek bere arrakastarekin hedatu zuen (*Les mystères de Paris*, 1842; *Juif errant*, 1844), ondoren Dumas nagusitu zen (*Les trois mousquetaires*, 1844; *Le comte de Monte-Cristo*, 1844-1846), eta gerotzik idazle gehienek, handiek barne (Flaubert, Zola, G. Sand, Maupassant...) foiletoi eran argitaratu zituzten lehenik beren nobelak; gainera, liburu formatokoak baino merkeagoak ziren. Foiletoi eran ez ezik, zabalkunde handiko liburu-bildumetan ere hasi ziren nobelak ateratzen, eta merke; hala publikatu zuten *Dolorès* (ik. 7. oharra). Aurki *foiletoi-nobela* terminoak konnotazio negatiboa hartu zuen (literatura txarra, jende arruntarentzakoa, etab.), egun ere baduena, nahiz ukaezinezkoa den telebistan arrakasta izugarria duela. III. Errepublikatik aitzina, *nobela herrikoia* ere (fr. *roman populaire*) esaten zaio, elite-literatura ez delako.

3.6.2. Foiletoi-nobelari dagozkion ezaugarriak ageri dira *Amodioaren martirran*: gertaeren erreberritze ziklikoa; egoera dramatiko ugari, are egiantzekotasunik gabekoak, korapiloaren batasunari eusteko asmoz; Ongiaren eta Gaizkiaren arteko borroka; esajerazioa, eta beste. Esandako ezaugarri gehienak, melodramaren eta antzerkiaren eraginezkoak.

Protagonistak gertaldi edo egoera berera itzultzen dira hiru aldiz, baina hiruretan trenkatua da Dolores eta Salbador elkarrekin betiko izateko esperantza, Eusebiaren agertzea dela kausa. Bestalde, egoerak korapilatu egiten dira kasualitatezko edo gertaera ugariren bidez, baita laguntzaile rola duten pertsonaien bidez (bereziki Piarres, *deus ex machina* bezalakoa baita).

Ongiaren eta Gaizkiaren arteko borroka dago foiletoi-nobletan. Melodrama antzerkiaren eredura, hasieran, gizatalde talde baten egoera harmoniatsua agertu ohi da, mehatxu batek, edo familiak gorde duen sekretu baten haustek desegingo duena; gero, ordena horren haustea, eta bukaeran, ordenaren berrezartzea. Heroiek edo protagonistek, kasu honetan Doloresek, ordezko familiak izan ohi dituzte, funtsean komunitate harmoniatsua den ideala baitago foiletoi-nobelan. Ongia, ordena horren defentsa da; Gaizkia, hori haustera datorrena. Heroiak bertutetsuak izan ohi dira. Foiletoi-nobela gero eta moralistagoa da II. Inperioan eta III. Errepublikan: ordena moral baten defentsa adierazten du, eta bereziki familia-ordena moral batena. Gero, foiletoi kontserbadoreetan ohikoa denez, *Amodioaren Martirran* manikeismo ideologikoa dago: Ongia, monarkia; Gaizkia, Iraultza.

Esajerazioa ere nabaria da, adib. Salbadorren maitasun adierazpenetan edo kontalariaren tonuan (XIII). Melodramatik eta komedia sentimentaletik hartuak dira beste ezaugarri batzuk ere: esaterako, errugabeak bidegabeki jazarriak izatea eta erretorika enfatiko eta negartsua (Queffélec 1989: 81). Dolores bitima errugabea da, eta

haren mintzamoldea motza eta zorrotza, pertsonaiaren zuzentasun eta fermtasunari dagokionez. Komedia sentimentalaren aldaera den komedia negartsutik (fr. *comédie larmoyante*, gazt. c. *lacrimógena*) sentiberatasuna eta patetismoa hartzen ditu foiletoi-nobelak. Gurean pertsonaia nagusiak usu “nigar marrumaz” edo “nigarrez kireski” ari dira (gizonezkoak ez gutxiago andrezkoak baino), Salbadorri eta Doloresi “bihotza xehatzen” zaie (XXXVIII).

Beraz, *Amodioaren martirrak* foiletoi erromantikoaren ezaugarri franko ditu: nobelaren kontzepzio dramatiko eta efektua bilatzea; bigarren mailako pertsonaia ugari, gizarte maila guztietakoak, heroi gehienak nobleak izanik hala ere (sortzez edo izatez); eta idazkera bizkorra (hiperboleak eta errepikatzeak).

3.6.3. E. Daudeten nobela II. Inperioko foiletoi-nobela historikoan kokatzen da gehienbat. Frantses erromantikoek nobela historikoa garatu zuten monarkiaren berrezartze garaian (1815-1830), W. Scott eta F. Cooper-en eredura. Aipagarriak dira Balzac, V. Hugo eta, geroago, Dumasen obrak. Nobela historikoaren garapenak nobela literatura mailara jasotzen lagundu zuen. Historiaz jabetzeko modu apalago-tzat hartua izan zen nobela, jende arruntarentzat eskuraerrazagoa (Queffélec 1989: 10). II. Inperioren bukaeran nobela historikoak ugaritu ziren, baina kalitate aldetik apaldu: historia kokagune bitxia besterik ez zen, motibo pribatuko ekintzak edo historiari kanpoko intrigak kontatzeko (Queffélec 1989: 50). Dena dela, *Amodioaren martirra* Daudeten nobelako historia kontuak eta deskripzioak kenduak dira, esan dugunez. Aipatu dugu ere burgesiaren bizioak kritikatuak direla; ordea, III. Errepublikaz geroztiko foiletoi nobeletan burgesiaren bertuteak eta aristokrazia-rekiko bitoria goraipatuko dira (Queffélec 1989: 88). Gero, ikaskuntza edo formazio-nobelatik ere badu zerbait. Lehen lau kapituluetan barne-sendimenduen sorrera eta garapen prozesuak deskribatzen dira; bestalde, Dolores eta Salbadorren haurtasun eta gaztetasunaren istorioa iniazio istorioa ere bada. Ohitura nobelatik ere badu zerbait, ohituren behatzea baitago.

Bestenaz, foiletoi-nobeletan ez da harrigarria emakumea protagonista izatea. E. Daudeten hogeitahamar bat nobelak, gutxienez, emakume izena edo emakumea dute protagonista. Martiri femeninoa duen azpi-genero bat ere badago.

3.6.4. Foiletoi-nobelak arrakastatsuak izan ziren XIX. mendean, I. Mundu Gerra arte, frantsesez, gaztelaniaz, etab. Publiko zabalarentzat idatziak eta argitaratuak ziren, berdin kulturaz jantzi gabekoentzat, baina batez ere emakumeek irakurtzen zituzten, XIX. mende bukaeratik hasita. Euskal Herriko kazeta eta aldizkari batzuek foiletoi-eleberrien aldea hartu zuten, beste batzuek kontrakoa. *Eskual-herriak* zenbait argitara zituen; hasiera-hasieratik P. Lotiren *Ramuntcho*, eta aurki, harekin batera *Amodioaren martirra*. Honen azken atalaren ondoan beste foiletoi bat publikatzen hasi zen: *Atheka gaitzeko oihartzunak* (hau, *Eskual-herriak* baino lehenago *Californiako Eskual-Herriak* osorik argitaratu zuen 1895ean). Zergatik, ordea, *Eskual-herria* errepublikarrak Errepublikaren kontrako nobela bat publikatu zuen euskaraz, erregetiar batena? Pentsatzekoa da kazetaren jokabidearekin bat ez zetozen euskaldun eta foiletoi irakurleak biltzeko eta kazeta zabaltzeko asmoz egingo zuela.

Ordea, *Eskualduna* kazeta *xuriak*, mendearen hondarrean, *roman* direlakoan kontra jo zuen 1889-1890 urteetan behin eta berriz, eta, noski, ez zuen halakorik publikatu. M. Elizanburuk (Fr. Innocentius), aipatu kazetan eta gero bere liburue-

tako batean, Sue-ren *Mystères de Paris* eta A. Dumas eta G. Sand-enak gaitzetsi zituen, Elizak debekatuak zirelako. Idazle aipatu horiek ez ezik, neska gazte “irakurtzalesa”, “izilka roman deitzen omen diren liburuak leitzen dituztenak” ere ezin zituen irentsi. Fraide idazlearen komentarioak aurreiritzi *matxistez* beteak dira; funtsean, neska gazteok kulturaz maila goragoak zirelako eta beren estatusa goratu nahi zutelako.¹¹

Halatsu mintzo dira beste bi artikulu, “emazte gazeta irakurtzalesa tzar” haien, kazeta *tzarren* —Euskal Herrikoak barne— eta bereziki roman direlakoen kontra, “zeren heiek ere izpiritu gaixto edo tzar batzuek eginak baitira” (1890; 1891).¹² *Eskualdunaren* jarreraren arrazoa klerikalismoa da, zeren, urte batzuk lehenago, haren aitzinekoa eta hein batez aitzindaria izan zen *Le Vrai Basque* monarkikoak (1886) bat edo beste publikatu baitzuen, eta *Semaine de Bayonne* monarkikoak ugari, beti frantsesez noski. Nolanahi ere, artikuluotan ageri da foiletaien irakurleen artean asko edo gehienak emakumeak zirela Euskal Herrian ere.

Geroago, 1911n, *Eskualdunak Piarres Adame* argitaratu zuen. Hau 25 urte lehenago errepublikar kazetetan argitaratua izan zen (*La Nivelle*, 1886; *Reveil Basque*, 1887-1888; liburu gisa, Pauen, 1888). Hegoaldean Azkuek bere eta besteren hainbat eleberrri, kontakizun eta antzerkilan argitaratu zituen, foiletoi eran, *Euskalzale* eta *Ibaizabal* aldizkarietan: *Auñamendiko lorea*, 1898; *Bein da betiko*, 1898; *Matxin mungiarra*, 1899, etab. Hauek guztiak foiletoi generoak diren edo ez, beste kontu bat da.

4. Itzulpena: hautuak, balioak eta eskasiak literatura- eta hizkuntza-aldetik

4.1. Literaturari dagozkion balioen artean, aipagarritzat dauzkagu elkarrizketa dramatikoak, irudiak, klixe literarioak eta hitanoa. *Amodioaren martirra*, itzulpena izanik ere, hantsa hartzeko betarik gabe irakurtzen da. Salvador eta Doloresen arteko elkarrizketa dramatiko adierazpen bizikoez —nobelaren parte handiena betetzen dutenak— eragiten dute emozio hori, baita amodio gaiak, solaskideen mintzamolde zuzenak eta atal bakoitzaren bukaerako ustekabeak.

Irudi ugariak pertsonaien eta bereziki Doloresen izakera, jokaera edo sentimenduak deskribatzen dituzte. Horiek itzultzerakoan, moldatzaileak foiletoi estiloan ohikoak ziratekeenak ekarri zituen euskal literaturara: Dolores “kanpoan hazi eta handitu zen, arbola bat bezala” (XIII); Doloresen histura “adixkiderik gabe, berak maite zituen guziak galduak, haren gaztetasuna bazohan lore iguzkia ezin ikhusizko

¹¹ (Euskal Herriko biblioteketara Errepublikako gobernuak igorri liburuei buruz) «Badire autor horietatik zenbait, zoinen izkribu guziak, bainan guziak, kondenzazioaren azpian direnak. / Ez dut izendatuko biga baizik, biak gure denborakoak; hek dire: Alexandre Dumas eta Georges Sand. / Azken hau emazte filosofoa eta tzar bat zen (...)» («Euskal-Herriko usayak zer ziren orai duela hirur hogoi urthe» (II), *Eskualduna* 89, 1889/02/01. *Lehenagoko eskualdunak zer ziren*, 1889; Klasikoak, Bilbo, 1993, IX «Irakurtzaleak eta irakurtzalesak», 56-65). «Nik ere erran nahi dut ez dezazketala begien bistan sofri neskato gazeta irakurtzalesak eta gutiago oraino hetarik zenbait itsusi, izilka edo gordeka *roman* deitzen omen diren liburuak leitzen dituztenak. Gizon gazte guziek yakin behar lukete halako neskatxak hobego direla hartzeko baino uzteko» (Nouvelles du Pays: «Eskual-Herriko usayak...» (III), *Eskualduna* 90, 1889/02/08).

¹² *Eskualduna* 186, 1890/12/05 Variétés: «Egungo iracurtzale eta irakurtzalesa eskualdunendako» (II). «Un nouveau livre basque», *Eskualduna* 235, 1891-11-27, in *Jean Hiriart-Urruti, Ni kazetagilea naiz*. Bilbo: Labayru Ikastegia-BBK Fundazioa, 2004, 581-582.

bat bezala” (XXIX). Halaber Salbadorren poza deskribatzen duten irudiak, gortetik etxerako bidean:

Bizkitartean, ezagutzen zuen hain ontsa bide hura! Arbolak beren adarrak aphaltzen zuiztela (sic) bidearen gainera, iduri zuten irri ezti bat egiten zakotela, lagun xahar batzuek bezala. Iguzkiak iduri zuen argi gehiago egiten zuela haren festekarazteko. (...). (XV)

Itzultzaileak frantses edo gaztelaniazko literatura idatziko klixe literario ugari ekarri ditu euskal literaturara, foiletoi nobeletakoak batez ere. Batzuk inguruko erdaren kalko herts(egi)ak, beste batzuk euskararen usain handiagokoak. Adib. (klixeok letra etzanez): (Piarresek) “*behatzen* zuen jujer *aire desafiador* batekin” (XLVIII; “son regard audacieux sembla défier les juges”, 1879: 256); “*karesatzen* *nuen* oraino zuen uros ikhusteko *esperantza*, (...)” (XLVII); “*Zeruak!...posible ditakea* ni ... a! (VIII; fr. “Ciel! s’écria-t-il, serait-ce possible?”, 1879: 27); “*Haren desirak manauak ziren*” (XIII; adierazpide egina, nobelan behin eta berriz errepikatua); “hautatua zena, haren *destinua konplitu* behar zuena Salbador zela uste zuen” (XVII; fr. “l’être désigné (...) pour réaliser sa destinée (...)”, 1879: 59); “*leithzan ene bihotzean*; han ikhusiko dun hire izena” (L).

Itzultzaileak hitanoa erabili ohi du elkarriketan, hierarkia eta kidekotasun harremanak adierazteko. Hitanoz mintzo zaio aita markesa bere semeari edo Doloresi, edo jendarmeen burua Salbadorri, baina ez alderantziz. Hitanoz elkarrekin Dolores eta Salbador, elkarrekin haziak baitziren; ordea, Eusebiarekiko harremanetan ez da nabari halako kidesunak (Eusebia eta Salbadorren artean zuka). Hitanoz ere Dolores bere buruari, edo Doloresi bere bi bozak, kasu honetan hitano femeninoa (XVIII). Dena dela, balioestekoa dateke giza-harremanak hitanoaren bidez markatzeko hautua, aristokrazia nagusi den gizarte-giro batean.

4.2. Hizkuntza aldetik, honako hauek aipatuko ditugu: idatzizko, euskalkiko eta ahozko erreferentziak; frantsesaren usain nabarmen(egi)a; itzulpenaren eskasiak; inprobisazioa, hitzordena eta sintaxi arloan; hitz ugaritasuna eta mailegatzeko joera, lexikoan.

Itzultzaileak bazekien euskaraz idazten: grafien erabilera erregularrak haren ahoskera islatzen du (adib. *ph-*, *-ph-*, *th-*, *-th-*, *kh-*, *-kh-*), idazten zekielako seinale. Aipatu ditugu XLIII. ataletik aitzina testuan nabari diren aldakuntza eta hobekuntzak (ik. 2.3.). Testuak nolabaiteko batasuna erakusten du ortografian, hitzen forman, sintaxian eta hiztegian. Ordea, komarrik gutxi ageri da, itzultzaileak ez du jartzeko ohiturarik, ez enumerazioetan, ez aposizioan, ezta etena markatzeko. Behin, Axularren oihartzuna nabaritu dugu, nahiz moldatzailea ez den euskararen tradizio literarioaren jabe den idazle bat:

Bainan denbora airean joiten da zeren eta geroago uste dugun hura gutien ustean presente baita eta phensatu gabe phasatua. (X). Fr. Mais le temps vole; ce qui nous effrayait peu, parce que c’était l’avenir, c’est-à-dire l’éventualité, devient à son tour le présent, c’est à dire la réalité. (1879: 36)

Euskalki marka nabarmenak ageri dira nobelan. Hitz eta formetan: *afó* ‘aho’, *ofé* ‘ohe’, *fartitu*, *hirundu* ‘urrundu’, *iran* ‘igo’. Fonetismoetan: maizkara *ua* → *ia* (*ezkondia*); *ue* → *ie* (*ditien* ‘dituen’); *-ea* → *-ia-* (ez erregularlari: *erregeren aldian* ‘al-

dean'); *ez + z-*: *etz-* (*etzela, etzitzakon*); *h-*: *hon*. Adizkietan: *hiz, zira, zeen* 'zien', *detak, -iro-* erroa (*ez tziola sofri* 'ez zezakeela sufri'), *xauri* ('zatoz' zuka). Morfologian: *-er* datibo pluralaren marka. Euskalki-marka horiek agian Baigorri edo inguruko euskararenak izan daitezke, batez ere lexikoari dagokionez; forma batzuk Lapurdi mendebalde edo ekialdekoak ere izan daitezke, idatziaren eraginez agian.

Erdarazko eredu idatziak izan arren, baita euskarazko batzuk ere, herri euskara eta herri estilotik edo ahozko kontatera estilotik anitz du, agian itzultzaileak erreferentzia nagusizat —*ez bakartzat*— ahozko euskara hartzen zuelako seinale: adib., herri fonetismoak, herri-euskarako hitz mailegatuak eta perpaus juntatuak, aipatu euskalki hitz eta adizkiez gainera.

Euskarazko testuak frantsesezko testuaren eragin eta usain nabarmenegia du hiztegian, sintaxian eta hitzordenan. Moldatzaileak frantsesezko literatura mota hau ezagutzen zukeen. Baita, agian, gaztelaniazkoa, pertsonaia izenak eta gaztelaniatiko hitzak ugariak direlako. Erdararen maileguak nabarmenak dira hitz (*ecutatu, procuratu*), leku izen eta abarretan.

Itzulpena edo moldaera ez da zehatza ezta hizkuntzari dagokionez landua, askotan. Areago, maiz arretarik gabe egina dela ezagun da, morfologia eta joskeran huts franko ageri baitira: ergatibo marka (*-k*) ahazten du, subjektua zein den ez dago argi, komunztadura desegokiak, anakolutoak, inkoherentziak hitanoaren erabileran, oharkabean eginiko hutsak, pertsonaia batzuen izenak bi formaz emanak, etab. Baina testua euskaraz moldatzeko ahalegina ere nabari da: “—Adio ez, sarri artio— ihardetsi zuen Piarresek” (XLVII); fr. “—Non pas adieu!, répondit Coursegol. Au revoir!” (1879: 252).

Hitzordena eta sintaxiari dagokienez, itzultzaileak anitzetan heldu zaion bezala itzultzen du: hitz-multzoka, aditza aitzina igorritz, maiz erdal joskerak mailegatzu edo joskerak asimetrico, bihurri, bortxatu eta trakets samarrak ugari moldatuz —nahiz ez izan okerrak eta batzuek are estilo nahia adierazi—. Nabarmena da perpaus erlatiboak erabiltzeko joera —jatorrizko frantsesezkoan ez bezala—, eta erlatibo- eta kausa-joskeren ugaritasuna eta haietako batzuen ezohikotasuna.

Hiztegian bi ezaugarri aipatuko ditugu. Bata, hitzen ugaritasuna, sinonimia eta hitz eta adizki formen aldaera ugariak. Baditu gutxienez 1.400 bat hitz eta esapide, desberdinak, aldaerak alde bat utzita. Bestea, frantsesetik eta gaztelaniatik hitzak mailegatzeko joera nabarmena.

Azken hitz

Amodioaren martirra hizkuntza, kultura eta ideologia desberdinen arteko trukaketaren erakusburu da. Baita euskal literaturak foiletoi-nobelaren uholdean parte hartzeko saioarena. Esperantza dugu aurki argitaratua izanen dela, nornahik zuzenean ezagut dezan. Hala ere, 1901etik hona nobela honen arrastoaren galtzeak zer pentsatua eman behar liguke.

Esker anitz zuei, A. Arejita, J. Casenave, E. Larre eta B. Oihartzabal, artikulu honetarako nahiz nobelaren ediziorako eman dizkidazuen iritziengatik.

Bibliografia

- Daudet, E., 1869, *Le Roman d'une jeune fille (1770-1794)*. Paris: Charpentier.
- , 1879, *Dolorès*. Paris: E. Plon et C.
- , 1893, *Which? Or, Between two women*. N. York: W.L. Allison Comp.
- Elizanburu, M., 1993 [1889], *Lehenagoko eskualdunak zer ziren*. Bilbo: Ibaizabal.
- Eskualduna*, 1889, 1890.
- Pontmartin, A., 1865-1881, «Nouveaux samedis». Série 8. Paris: Michel Lévy frères; sarean irakurgai.
- Quéffelec, L., 1989, *Le roman-feuilleton français au XIXe siècle*, Paris. Presses Universitaires de France, Que sais-je?
- Le Pays basque-Eskual-herria: journal républicain hebdomadaire* (1898-1914).
- Pardo Bazán, E., 1883, *La cuestión palpitante*.
- Zola, E., 1881, *Les romanciers naturalistes*.

Laburdurak

BnF: Bibliothèque national de France.